

A MOHÁCSI HADJÁRAT 1526-BAN.

MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY.

(A mohácsi csata vázlatát a második füzet tartalmazza.)

VIII.

A MOHÁCSI CSATA.

Augusztus 28-án este a királyi magyar sereg Mohácstól délre, a kölkedi csárdától északra eső földhátton és dombokon táborozott.

Szapolyai Jánosnak 14 ezer emberből álló serege, augusztus 27-én, Szegedre jött s augusztus 28-án és 29-én ott élelmiszerekkel látta el magát.

Frangepán Kristóf hadával augusztus 28-án Zágrábra érkezett s szándéka volt 3000 emberével menetét 30-án Verőcze felé folytatni. A II. Lajos, mint cseh király által, Magyarországra rendelt cseh és morva, összesen 7500 harczosból álló, segélyhadak augusztus 29-én Székesfehérvárott és Veszprémben pihentek. Sok főúr és megye dandára augusztus 29-dikén a király seregét még el nem érte volt, hanem az ország északi részeiből sietett a királyhoz.

Ha a magyar királyi sereg augusztus 29-én hajnalban megkezdí visszavonulását Buda felé, akkor szeptember 5-én a sereg Budán lehetett, a hová ugyanazon a napon Szapolyai János és a cseh meg morva segélycsapatok is megérkezhettek s a hol még több főúr és megye dandárjai is egyesülhettek a király seregével.

A szeptember hatodika előtt Buda alá semmiesetre meg nem érkezhető Szulejmán, ott tehát legalább is 60—70,000 emberből álló magyar sereget talált volna, a mi mellett még tekintetbe veendő az is, hogy szeptember 6-án Frangepán Kristóf már Pécssett lehetett, a honnan a török hadsereg hátát komolyan fenyegethette.

A magyar nemzet végromlását tehát nem fegyveres erők

hiánya okozta, hanem az, hogy nem volt erelyes vezér, a ki a magyar hadakat egyesítette s szélszerűen alkalmazta volna.

* * *

A török sereg augusztus 28-án Baranyavár, Bán, Kisfalud, Monostor, Karancs és Herczegszöllös vidékein táborozott.

A két ellenfél tehát egymástól 23 kilométernyi távolságra töltötte a csata előtti éjt.

A Baranyavár és Mohács közti vidék még e század elején sem volt oly áttekinthető, mint a milyen most. Még az e század elején készített *Lipszky*-féle térképen, a Karasiczától északra, majdnem a Földvári pusztáig terjedő terep, erdőkkel borítottnak van föltüntetve; a csata lefolyását leíró török történetek részleteiből pedig biztosan következtethetjük, hogy e terep 1526-ban is *legalább* oly erdős volt, mint a milyennek e század elején Lipszky rajzolta.

A Földvári pusztától északra nem voltak erdők, hanem az ott fekvő áttekinthető földhullámok szántóföldeknek használtattak. Keletre a Duna kiöntései terjedelmes mocsarakat képeztek, melyeknek Kölkedtől délre eső most lecsapolt s művelés alá vetett része, akkor erdővel volt borítva.

A mohácsi síkság nyugoti szélét, északról déli irányban fekvő, 30—40 méter magas part képezi, a mely Nagy-Nyáradnál délkelet felé fordul s a buzigliczai erdőig vonúl, a hol fokozatosan földhullámokká alacsonyodik.

A n.-nyáradi partoktól, a most vizsluki földeknek nevezett, akkor erdős mocsárig terjedő mohácsi síkság, 5 $\frac{1}{2}$ kilométer széles.

A XVI-ik században vívott csatákról, katonák által készített, pontos csatatervekből tudjuk, hogy az akkori időben átlag 16—20 ember jutott a csatavonal minden lépésére.

E szerint 80 ezer embernek csatára való felfejlődése által 5000 lépés hosszú csatavonal képeztetett; ily csatavonal a Földvártól nyugatra fekvő földektől, a Duna melletti erdős mocsarakig terjedhetett. Miután tudjuk, hogy Szulejmán harczosainak számát az akkori katonák 80 ezerre becsülték, azt következtethetjük, hogy serege harczonalai majdnem az egész síkságot elzárták.

A Földvári pusztához tartozó földeken, közel a mostani «Új istálók»-hoz, nyilván emberek által összehordott domb emelkedik

ki a síkságból; e dombot most is «Törökdomb»-nak nevezik; hossza 300 méter, szélessége most jelentéktelen, de igen valószínű, hogy hajdanában sokkal szélesebb volt, de régebben a keleti oldalát alámosó patak által vált mindinkább keskenyebbé, később pedig a nagy műútnak vágatott el belőle egy tekintélyes része.

E dombról a mohácsi síkságnak nagy részét teljesen át lehetett tekinteni.

Az e dombtól északra levő *téglaegetőktől egészen N.-Nyáradig terjedő terepen vívatott a mohácsi csata.*

A Buziglicza és N.-Nyárad között létezett erdő, még e század elején majdnem a Földvári puszta épületéig terjedt.¹⁾

* * *

Augusztus 29-én a magyar sereg szándéka az volt, hogy a törökök előnyomulását Mohács felé megakadályozza.

Szulejmán szultán augusztus 29-én seregét csakis a mohácsi síkság széléig akarta vezetni s ott fölfejlődtetni. A magyarokat csak augusztus 30-án akarta megtámadni, a mint az Szulejmán naplójának következő szavaiból tűnik ki: «Míg mi Isten kegyelmével a *harczot csak másnap reggel akartuk megkezdeni*, íme egyszerre, esti imakor, a keresztények ellenünk indultak».

* * *

A magyar sereg 29-én reggel értesítettett, hogy a török hadsereg éle Baranyavárról már elindult s Buziglicza irányában nyomul előre.

E hírre a sereg felriasztatott es Tomori, Battyáni meg Szapolyai György rögtön a seregnek harcra való rendezéséhez fogtak.

A magyar sereg két csatavonalban, a tüzérség pedig az első csatavonal előtt állítottatott fel.

Tizezer gyalogos képezte az első csatavonal közepét, melynek mindkét szárnyán lovasság állott.

A második csatavonal 5 harczvonalban állítottatott fel.¹⁾

Igen valószínű, hogy a gyalogság, úgy mint Mátyás király

¹⁾ Lásd a második füzethez már csatolt vázlatot (4. melléklet).

korában 8 sorban volt felállítva; ha az akkori harcászati igényeknek megfelelő térközöket is tekintetbe vesszük, akkor föltehető, hogy az első csatavonal gyalogságának arcvonala körülbelül 2500 lépésnyire terjedhetett.

A lovasság valószínűleg nem 6 sorban volt felállítva, a mint az akkor szokásban volt, hanem csak négyben, mert tudjuk, hogy Tomori «a csatavonalat lehetőleg hosszúra nyújtotta».

Miután egy-egy szárnyon 1500 lovas állott, e két lovassági seregrész arcvonalainak hossza összesen mintegy 1500 lépésnyi lehetett s következőleg a magyar csatarendnek első csatavonala, mely a szemtanúk állítása szerint, a második csatavonalnál hosszabb volt, körülbelül 4000 lépésnyire terjedhetett, azaz a mostan Fekete kapunak nevezett juhásmajortól a Földvári pusztától északra fekvő földhullámig érhetett.

* * *

A török sereg 29-én a reggeli ima után kezdte meg Mohács felé való előnyomulását.

A sok esőzés után, ez volt az első verőfényes nap, melynek melege az át meg átvett földből tikkasztó gőzöket fejlesztett ki.

A török sereg menetrendje a következő volt:

Elővéd: a zvorniki Bali bég 5000 lovassal.

A *főszereg*: 1. Khosrev bég a boszniai hűbéres lovasokkal.

2. Ibrahim nagyvezir 2000 puskás janicsárral, 100 tüzérral, 150 ágyúval, s az európai sereg többi részeivel.

3. Behram pasa a kis-ázsiai csapatokkal és 150 ágyúval.

4. Szulejmán a rendes lovassággal, a janicsárokkal és egyéb testőreivel.

Bármily szigorral is tartatott fen a török seregben a rend, s ha föl is tételezzük, hogy a kevés mezei út, mely az országúton kívül a mohácsi földek felé vezetett, a menetre föl is lett használva, a török hadseregnek *harcoló része* mégis legalább 6—7 órajárás hosszú menetoszlopokat képezett. Ha tehát a török hadsereg reggel 1/2 órakor Baranyavárból elindult s következőleg éle 10 óra körül érkezett meg a csataterre, a török sereg mégis csak délután 4 óra körül lehetett teljesen kifejlődve; délelőtti 10 óra és délutáni 4 óra közt tehát a magyar hadsereg csakis

a török hadseregnek töredékeivel harczolt volna, míg este felé már az egész török hadsereggel egyszerre kellett megvívnia!

Hogy menetszámításom helyes, azt Szulejmán naplója s a török történészek följegyzései is bizonyítják.

Szulejmán naplójában ez áll: «Reggeli ima után (augusztus 29-én a nap $\frac{1}{4}$ 6-kor kel fel s a mohamedánok akkor végzik reggeli imájokat), a sereg fölkerekedett s csendesen ballagott, hol megállva, hol haladva.¹⁾ A pasa (t. i. Ibrahim) előre ment s *este előtt* a ruméliai sereggel Mohács mezejére jött».

Dzselálzáde egykorú török történész pedig azt írja, hogy Ibrahim pasa «deltáján jött a Mohácshoz közel fekvő tágas síksághoz». Ez egészen helyes, mert Ibrahim a fősereg élén haladt s következőleg csak az ő megérkezése *után* kezdődött a török főseregnek harczászati kibontakozása, melynek végbevitelére — tekintetbe véve, a délig már a csatatérre jött elővédet s boszniai hűbéresekből álló hadosztályt — csakugyan még 4—5 órát vehetett igénybe, s következőleg csak délután 4 vagy 5 órakor lehetett befejezve.

* * *

A török hadsereg előnyomulása közben, Ibrahim nagyvezir Buzigliczánál az elővédnek meghagyta, hogy balra térve, kerüljön a magyar sereg jobb oldalába.

Török és keresztény történészek ezt a megkerülést «*völgy*»-ben hajtják végre. Ez tévedés. Buzigliczánál nem ágazik el balra völgy. A tévedés onnan eredhetett, hogy Bali bég az elővéddel Buzigliczánál balra kitérve s a Majsza felé vonuló part mellett haladva, katonái azt gondolták, hogy oly *völgyben* járnak, melynek csak balpartját látják, míg jobbpertjét az akkor ott létezett erdők miatt észre nem vehetik. Így keletkezhetett «völgyben való megkerülést» emlegető hagyomány, melynek a történészek, mint szemtanúktól hallott adatnak, hitelt adtak.

Bali bég az *erdők* által a magyarok elől elrejtve, lovas hadtestének *élével* csak délelőtti 8—9 óra között érkezhett

¹⁾ Ki ne ismerné a hadjárat menetek e kellemetlen sajátságát, mely szerint hol megállni, hol ismét sietve zárkózni kell!

N.-Nyáradra, a hol a nedves, tatarozatlan erdei úton bizonyosan igen hosszúra nyúlt (5000 lovasból álló!) seregrészének összegyűjtése legalább is 5—6 órát vett igénybe, úgy hogy Bali bég igen kellemetlen helyzetbe jutott volna, ha a magyarok délelőtt támadják meg seregrészét, a melynek legnagyobb része akkor a legkedvezőbb esetben kettesével képezett, legalább is egy mért-földnyi hosszú menetoszlop alakzatban a feneketlen sáros erdei úton csak lassan haladhatott előre.

A törökök szerencséjére a magyarok oldaluk biztosítására *nem* küldtek ki kémlelő őrzáratokat s következőleg csak akkor tudták meg megkerültetésöket, mikor Bali bég hadtestét már összegyűjtötte volt.

A Mohács alá érkezett török sereg két csatavonalban fejlődött fel, a melyek mögött a szultán csapatai általános tartalékot képeztek.

Ibrahim az első csatavonalba az európai sereget fejlődttette föl.

A második csatavonalban a kis-ázsiai csapatok foglaltak állást.

A szultán főhadiszállásának sátrai a török hadsereg jobbszárnya mögött a Törökdomb körül állítottak föl.

A törökök első csatavonala csakis addig állt fegyverben, míg a kis-ázsiai seregrész is fölfejlődött, a mire az egész török sereg *táborozásra* kapott engedélyt.

* * *

A magyarok az egész napot csatarendjük felállításával s a *tikkasztó hőségben való várakozással* töltötték el. A csehek a tábor körül szekérvárat képeztek, melynek őrzésére 200 cseh és morva zsoldos hagyatott hátra.

Délkor terjedt el a hír a magyar táborban, hogy a török hadsereg a nyáradi erdőben táborba szállt; nyilván valaki Bali bég gyülekező lovasait vette észre.

Délután 3 óra után a vérteik alatt a nagy hőségtől kimerülésig kiizasztott magyarok már táborukba akartak visszatérni, mikor Bali bég lovasságának *egy részét* pillantották meg, a mely ellen Tomori csekély erőt küldött ki. Azért állítom, hogy csak *«egy részét»* pillantották meg, mert különben nem lenne érthető, hogy a hadtapasztalt Tomori csakis a «királyi személy őrizetére kirendelt

Ráskayt «nehány zászlóval» küldte a magyar sereg oldalát és hátát fenyegető török lovasok ellen. Ha Tomori tudja, hogy ott 5000 lovas van, akkor bizonyára tekintélyesebb számú hadtestet küld e föltte veszedelmessé válható ellenfél ellen.

Különben Bali bég sem szándékozhatott akkor támadást intézni a magyar seregére; Szulejmán seregében oly fegyelem uralkodott, hogy nem is képzelhető, miszerint egyik alvezére a szultán akarata ellenére a török sereget harciba bonyolítani merészelte volna; ily tettért okvetlenül fejével lakol vala!

Valószínű azonban, hogy Bali bég, hadtestének összegyűjtése után, táborhelyeket kerestetett 5000 lovasa számára s az e feladattal megbízott tiszteket kíséretökkel látták a magyarok s ezeknek elűzése végett küldte Tomori — nem akarván a hadrendet csonkítani — az ama pillanatban úgy sem szükségesnek vélt királyi testőrséget a török lovasok elkergetésére.

Alig hogy Ráskay csekély számú lovasaival Bali bég ellen elvágatott, a magyar sereg «az egész török sereget csatarendbe fölfejlődve, a szemközt levő dombról leszállni» látta. Tomori s valamennyi magyar, a törökök e mozdulatát támadásra való indulásnak magyarázták, holott Szulejmán naplója szerint a szultán nem akart a menet és a hőség által kifárasztott és eltikkasztott emberekkel és lovakkal az nap még döntő csatát vívni.

Mi célja lehetett tehát a törökök e mozdulatának?

A feleletet mindenki megadhatja, a ki a török sereg fölfejlődésének viszonyait tekintetbe veszi.

Ibrahim nagyvezir föltte hosszú menetoszlop élével jött délelőtt a mohácsi mezőktől délre eső erdők széleihez, tudta, hogy a sereg fölfejlődésére legalább is 5—6 óra szükséges, — tudta, hogy ha előbb mutatja magát, akkor a fölfejlődött magyarok a még fejlődés közben levő seregének élet támadják meg s okvetlenül meg is verik. Ő tehát a magyar sereggel szemközt fekvő erdőnek széle mögött, fejlődttette föl seregét; így csapatainak fejlődését a magyarok nem látták s Ibrahim emberei az erdő árnyékában pihenve várhatták be a sereg fölfejlődésének befejezését.

Délután a szultán a sereg táboroztatását rendelte el; Ibrahim erre a már fölfejlődött sereggel a 6 heti esőzés után táborozásra kevésse alkalmas erdőből seregét kivezette, az erdő előtt levő

mezőkre, a hol az augusztusi napsugarak a földet már némileg kiszárították és a hol a sok lónak és tevének szükséges vizet és takarmányt is találhattak. Táborozni ment tehát a török sereg a földhullámokon levő erdőből az alacsonyabb fekvésű szántóföldekre, a mit a magyarok támadó szándékkal való előnyomulásnak néztek.

A törökök valószínűleg a N.-Nyáradtól a Földvári pusztán át folyó (most esatornázott) patakig akartak menni, hogy elegendő vizök legyen, de a mint e patakhöz közeledtek, a magyar csatarend előtt felállított ágyúk tűzerei a törököket ágyúlövésnyi távolságra válték s elsütötték ágyúikat; a távolság becslésében ugyan tévedtek (török források szerint a magyar ágyúgolyók nem érték el a törököket), de a jel a csatára meg volt adva!

Szulejmán rögtön összehívatta vezéreit s ezek veleményének meghallgatása után csatára való készülődést rendelt el, megengedve, hogy a török katonaság podgyászát lerakhassa s a málhás állatok hátraküldessenek. Valamennyi ágyú előre rendeltetett s 150 ágyú az első harczonek jobb szárnya előtt az országúttól balra, 150 pedig a kis-ázsiai sereg közepétől jobbra állítottatott fel s az ágyúszekerek lánczokkal köttettek egymással össze; az első harczonek tűzérsege mögött, ennek védelmére 4000 janicsár fejlődött fel, a kis-ázsiai sereghez tartozó tűzérsege védelmét pedig a szultán a közvetlen alatta álló janicsárookra bízta.

A török tűzérsege vonalának hosszát csakis hozzávetőleg számíthatjuk ki. A Szulejmán csatáiról kortársak által rajzolt képeken, a «lánczokkal összecsatolt ágyúk» körülbelül 10 lépésnyi térközökkel vannak felállítva s minden térköz mögött 3—5 janicsár tagot látunk lőésre készen tartva.¹⁾

Ha Mohácsnál is a török ágyúk így voltak felállítva, akkor 150 ágyú legalább is 1500 lépés hosszú vonalat foglalt el s a térközökből 450—750 janicsár tag, melyek mindegyike 9 emberből állott, lehetett a támadó magyarokra.

¹⁾ A janicsárok tagjaikban másfél lépésre álltak egymástól; a tag első embere lőtt s azután a tag kilenczedik embere mögé szaladt s ott újra megtöltötte puskáját; az első ember után a második lőtt s szintén hátra futott s az első mögött állva töltött; így egymásután a tagnak mind a kilencz embere elsütötte puskáját s hátra szaladt tölteni; ezután az egész tag ismét előre ment, régi helyére s ismét megkezdte lődözését.

Az első csatavonal tűzérsege az országúttól valószínűleg a Földvári puszta mostani komlókertjéig állott, a kis-ázsiai sereg tűzérsege pedig a földvári puszta épületeitől délre eső terepet pásztázta. Szulejmán maga, valamint testőrei, a tűzérseghöz nem rendelt janicsárjai és az állandóan szolgáló lovascsapatok a kis-ázsiai sereg közepét jelző zászlónál, tehát a tűzérsegtől balra állottak. Szulejmán mielőtt felállítása helyére ment volna, a csapatokhoz lovagolt s azokat személyesen buzdította a harcra.

A keresztény történészek többnyire azt állítják, hogy Szulejmán a Törökdombról nézte a csatát; ez tévedés. Szulejmán csakis seregének fölfejlődése alatt s a csata befejezése után tartózkodott a Törökdombon, a melyen sátrai is üttettek fel; a csata alatt azonban seregének közepén volt. A pécsi Ibrahim Effendi, a ki a mohácsi csata részleteit a csatában jelen volt egyik őse és Seik Ali Dede elbeszélései után írta le, azt mondja, hogy «A szultán, vezérei meghallgatása után, lóra ült, minden egyes csapathoz közeledett s rövid imaszerű beszéddel buzdította a katonákat a szent harcra, azután pedig lángoló lelkétől előre hajtva, az *alem humajunig*, azaz a csatavonal közepét jelző zászlóhoz ment és ott — mint a földszark — megállott.»

Hogy ez az «*alem humajun*» nem lehetett a török sereg európai részénél, azt Szulejmán naplója bizonyítja, melyben azt olvassuk, hogy «A gaztettes király (ez II. Lajos!) más sereggel, a szerencsétől követett szultánra és *anatoliai* (azaz kis-ázsiai) *seregére* megyen».

A kis-ázsiai sereg közepe körülbelül a tűzérseghő balszárnya mellett lehetett s innen is magyarázható, hogy a mint említve lesz, néhány magyar lovas a szultánig juthatott, a mi nem történhetett, ha a szultán a tűzérseghő mögött áll, mert bizonyosan tudjuk, hogy a magyar lovasság az ágyú és janicsár soron át nem hatolhatott.

* * *

A török seregnek az erdőszéltől való előremenése után a magyar sereg rögtön harcra készült; a hevederek meghúztak; a vérték szíjazata teljesen összecsatoltatott; az aczélból vagy vasból készített nehéz sisakok a fejre tétettek, s az urak, csatlósaiak segítségével, lóra ültek és átvettek a nehéz kópját, melylyel szokás

szerint az első roham alkalmával az ellenség sorai felbontattak, míg a harc további folyama alatt a kópjákat eldobták s karddal, buzogánnyal és csatabárdal harcoltak.

A harczra való készülődések befejezése után a magyar sereg első csatavonala támadásra indult. Ezt Bali bég észrevette s lovas hadtestét azonnal a magyar csatavonal oldala s háta ellen indította. Tomori ezen oldaltámadás feltartóztatására az első csatavonal *jobb szárnyán* levő Battyáni horvát bán lovas hadtestét (körülbelül 1500 lovast) küldte ki.

A 10,000 gyalogosból álló középhad a törökök európai seregének közepe ellen rohamlépéssel nyomult előre, az e csatavonal balszárnyán levő lovas hadtest pedig, Perényi vezetése alatt, a török hadsereg jobbszárnya ellen indított támadást.

A magyarok első harczvonalának támadása sikerült; a törökök első csatavonala szétveretett s e közben Battyáni lovasai is, Bali bégnek első harczvonalán keresztül törtek.

A török történések a csata ezen első időszakában szenvedett vereséget szépítgetni akarják. Mesélik, hogy a csata előtt tartott haditanácsnak határozata következtében a török hadsereg első csatavonala *parancsra engedte átnyomúlni a magyarokat*, hogy őket azután teljesen be lehessen keríteni.

Szulejmán naplójában ilyen hadicselnek alkalmazása említve nincsen. Az egész esemény minden szépítgetés nélkül így van leírva: «A keresztények tömege, mely tetőtől talpig vassal volt fődve, kézben vasnyársat tartva, a kisütött ágyúkkal és puskákkal mitsem gondolva, bátran Ibrahim pasa, Rumélia kormányzójának vágatott. A *ruméliai sereg akkor még szét volt szórva s ellent nem állhatott*. Később azután némelyek az ellenségek közül a szultán felé rohantak, egy hadtestök pedig Bali bég ellen vágatott és annak seregét kettészakította».

Szulejmán tehát első csatavonalának megveretését nem hadicselnek tünteti fel, hanem annak tulajdonítja, hogy a ruméliai, azaz európai sereg még szét volt szórva s ez igen természetes is, mert a podgyász lerakása, a málhás állatok hátraküldése és a csatára való sorakozásra kiadott rendelet végrehajtása a már táborba szálló seregnél sok időt vehetett igénybe, míg a harczra készen álló magyar sereg *azonnal* ütött a törökökre.

A magyar lovasság, bár magát az ágyúk és a janicsár puskák elsüttetése által nem tartóztatta föl, úgy látszik mégis a lövések elől jobbra kitért, mert sehol sem olvassuk, hogy az ágyúk közzé jutottak volna.

A törökök első csatavonalának áttörése után Perényi lovassága s a később megérkezett gyalogság is valószínűleg a török első csatavonalnak gyülekező csapatai ellen kemény harcztot vívhatott, a mi a magyar gyalogság egyik parancsnokát, Báthori Andrást, arra indította, hogy a királyhoz vágatasson s kérje őt, hogy a félig kivívott győzelem biztosítására a magyar sereg második csatavonalával is nyomúljon előre; a király, tartalék hátrahagyása nélkül, rögtön az összes második csatavonallal előre indult.

A magyarok második csatavonala 5 harczzonalból állott. Az első: a király kamarásai és ezek fegyvereseiből, — a második: zászlós urak dandárjaiból, — a harmadik: cseh és morva zsoldosokból, — a negyedik: a királyból és az ország legtekintélyesebb zászlós uraiból és ezek fegyvereseiből, — az ötödik pedig 1000 vértés lovasból állott.

E csupán csak lovasokból álló 5 harczzonal szárnyain csekély számú gyalogcsapatok (többnyire az urak gyalogcsatlósaiból lehettek e csapatok összeállítva) voltak felállítva.

A tizezernél több, csupa válogatott lovasokból álló második csatavonal a török sereg közepe felé lovagolt; a török sereg első csatavonalának fölállításán keresztül vágatott, s a magyar első csatavonal lovasaival együtt, folytatta rohamát a török sereg második harczzonalára, a melynek közepén tartózkodott Szulejmán testőreivel.

Török történészek szerint ezen alkalommal 32 fiatal magyar — valószínűleg a király kamarásai közül — összeesküdt volt, hogy a szultánig előre nyomúljanak s őt megölik. Tény, hogy magyar lovasok a szultán testőreinek áttörttek s kardcsapásokat is mértek a szultánra, a melyek azonban hatástalanok voltak, mert a szultán kitűnő készítésű perzsa vértínget viselt; tény az is, hogy a szultánig előre nyomult magyar hősök mind elestek a nélkül, hogy céljukat elérték volna. Neveiket nem ismerjük; a török források csak egyiköknek nevét említik, de az sem állapítható meg biztosan, mert az egyik Marsay-nak, a másik Marsal-nak írja, mely utóbbi

szó inkább udvari méltóságnak, mintsem családi névnek felel meg.

Habár a magyar második csatavonal egyik része, valószínűen a jobbszárnya, a szultánig hatolt is előre, a támadás még sem sikerült, mert a magyarok balszárnya és közepe a kis-ázsiai sereg tűzérsege s a janicsárok által, jól irányzott és élénken folytatott ágyú- és puskatüzeléssel fogadtatott, ezzel egyidejűleg pedig az előre rohanó kis-ázsiai hűbérlovasok által jobb oldalában is megtámadtatott.

A magyar sereg balszárnya és közepe ekkor hátrálni kezdett.

Ugyanakkor az addig győzedelmes magyar jobbszárny Bali bég és Ibrahim által hátban, a szultán négy rendes lovasezrede által pedig arczban támadtatott meg. A magyar seregben ekkor zavar keletkezett s ez nőttön nőtt; a rendetlenségbe ejtett roppant lovassági tömeg mindinkább keletre, azaz a Duna és ennek mocsarai felé szorítottatott; s nem lévén tartalék, a mely mögött a hátrálókat össze lehetett volna gyűjteni, a hátrálás természetesen mihamar futássá vált!

A mi az ágyúk használata óta sok nagy csata végén észleltetett, az a mohácsi csata végén is történt: *felhőszakadás vetet véget* a harcznak; a törökök abbanhagyták az üldözést és csak másnap reggel vették észre mily nagy győzelmet arattak. Ezt abból következtetem, hogy a török sereg fegyverrel kézben és fölnyergelt meg fölkontározott lovakkal, rendben és sorban, töltötte az éjt s még Szulejmán is — naplója szerint — *«majdnem éjfélíg maradt lőháton valamennyi szolgálójával együtt»*.

Bali bégnek a döntésre való megérkezése csakis úgy magyarázható, hogy a horvát bán lovassága, Bali bég első harczvonalának áttörése után, ennek második harczvonalai által oldalban támadtatott meg s üzetett vissza, a mire Bali bég a többi harczvonaláival azonnal a török főszereg segítségére sietett.

El nem mulaszthatom megemlíteni, hogy a ki Szulejmán hadjáratait tanulmányozza, az arra a meggyőződésre jut, hogy ez a Bali bég kora legügyesebb lovassági tábornokainak egyike volt.

A harczolók számát tekintetbe véve, a mohácsi csata rendkívül véres volt.

Szulejmán naplójának szeptember 2-án bevezetett feljegyzése

szerint, 24000 kereszténynek tetemei szedettek össze a csatatéren és környékén és 2000 magyar, cseh és lengyel esett hadifogságba,¹⁾ kik augusztus 31-én szintén megölettek.

A török veszteség száma meg nem állapítható; nem lehetett azonban ez sem csekély, mert a magyarok a ruméliai sereget szétszórva találván, abban nagy öldöklést vihettek végbe. Bali bég első harczvonalának legyőzése alkalmával is sok török eshetett el s a kis-ázsiai sereggel vívott harczban sem lehetett a török sereg vesztesége sokkal kisebb mint a magyaroké, mert a törökök valódi aratása, az üldözés nem tartott sokáig.

Ha azonban az elesetteknek nemcsak számát, de minőségét is tekintetbe vesszük, akkor kitűnik, hogy a magyar nemzet vesztesége fölötte súlyosabb volt a törökök veszteségénél, mert a magyar sereg halottai között a művelt elem sokkal nagyobb arányban volt képviselve, mint a török sereg halottai között.

Szulejmán naplója szerint az összeszedett keresztény hullák között 4000 volt színaranyba s vasba öltözött lovag!

Pedig nemcsak a harczban veszték el keresztények, hanem sokan futás közben a mocsarakba s a felhőszakadás által rendkívülien megdagadt patakokba is fúltak, s ezek közé tartozott maga a szerencsétlen király is, a kit néhány kísérője a csata zajából ugyan szerencsésen kimentett, de a ki futás közben lovával a Csele patakba esett és annak posványában lelte halálát. A királyon kívül a magyarok halottai közt volt még Tomori a fővezér, egy érsek, öt püspök, 16 zászlós úr, és majdnem 500 oly nemes, a ki nem csak maga jött a hadsereghez, hanem több harczost is állított ki.

A nádor, kinek Szapolyai elleni féltékenysége, féktelen hatalom- s pénzvágya volt a katasztrófa fölelőidézője, még jókor elfutott a csatatérről s szerencsésen Budára érkezett, a honnan rögtön Pozsonyba utazott.

¹⁾ A pécsi Ibrahim ezek számát 4000-nek írja, ámde Szulejmán naplójának írója mindenesetre jobban volt értesítve a csatára vonatkozó számadatokról, mint a csak szájhagyomány szerint író Ibrahim effendi.

VIII.

A MOHÁCSI CSATA UTÁNI ESEMÉNYEK.

Augusztus 30-án este már Budára jött a mohácsi vész híre. *Mária kiralyné*, rögtön Pozsonyba futott, hová őt a veszprémi püspök s a kincstáros is kísérte: e főurak Budavár védelmezésére semmi intézkedést nem tettek s csakis a királyi lak őrizetére hagytak hátra 50 lövészt.

A vagonos budai és pesti lakosok holmijokkal hajón menekültek Pozsony felé, s a testvér városokban csakis a szegénysorsú polgárok maradtak vissza.

* * *

Szapolyay János augusztus 28-án könnyű kocsin, csak néhány lovas által kísérve indult Mohács felé, hogy a királyt és seregét Budára való visszavonulásra indítsa. Miután azonban a Dunán csakis Tolnán lehetett a törököktől háborítlanul átkelnie, arra vette útját s 29-én este jött Dusnokra (a tolnai révtől keletre 2 mértföldre), a hol azonban éjjeleznie kellett, mert a felhőszakadásszerű esőzés következtében a Dusnok és a Duna közti, amúgy is mocsáros vidéken az utak mind vízzel voltak borítva; csak augusztus 30-án délfelé indulhatott a tolnai rév felé; útközben azonban megtudta a nappal előbb vívott csata szomorú eredményét, a mire rögtön visszafordult és seregéhez sietett, nehogy ettől a török portyázók által elmentszessék.

* * *

Várday Pál, egri érsek, a kit a király a mohácsi csata előtt a királynéhez küldött, a veszített csata hírével majdnem egyszerre érkezett meg Budára; e derék főpap azonban nem követte a királynét futásában, hanem érseki megyéjébe utazott, hogy ott védő intézkedések elrendelését indítsa meg, mely czélból már szeptember 1-én kelt fölhívásával a hevesi, borsodi, gömöri, tornai és abaujmegyei nemességét fölszólította, hogy védelemre készüljön

s a védelem szervezésének megbeszélése végett követeket küldjön Miskolczra; figyelmeztette továbbá az érseki megye területén levő városokat és vártulajdonosakat, hogy erődítéseiket sietősen javíttassák ki s készüljenek azok megvédésére. Várday tehát tette azt, a mi a nádornak kötelessége volt, a ki azonban az ország sorsával mit sem törődve, csakis élete és kincsei megmentésére gondolt s Pozsonyban az időt nem védő intézkedések elrendelésével, hanem politikai fondorlatokkal töltötte el.

* * *

A mohácsi csata napján Győrött és Fehérvárott pihenő cseh és morva segélycsapatok augusztus 30-án tudták meg a mohácsi csata elvesztését s rögtön visszafordulva Pozsonyba mentek.

A morva segélycsapat, mely a király segítségére «sietve» Pozsonytól Székesfehérvárig 12 napig volt úton, most ugyan ezt az utat 4 nap alatt tette meg!

* * *

Szalkay esztergomi érsek a csatában elesett; az *Esztergomban* maradt káptalan tagjai s az érseki tisztviselők, mit sem gondolva az esztergomi várral, az érsek s a templomok kincseivel Komáromba futottak. Az esztergomi vagyonos polgárok — többnyire olaszok, németek, csehek és lengyelek Pozsonyba, sőt Bécsbe is menekültek, az esztergomi vár védelmével pedig senkisé nem törődött.

Szapolyai seregével a Tisza mögött maradt, hogy e hatalmas védővonal mögött, oly sereget gyűjtsön össze, melylyel majd a törökök ellen síkra szállhat; e cél elérése végett Várday érsekkel levelezett, képviselőket küldött Miskolczra s a török seregnek észak felé — Budára — folytatott előrenyomulásának hírére, szintén észak felé vezette seregét s szeptember 10-én, a mely napon Szulejmán Buda várába vonult be, Szapolyai serege Mező-Túrnál táborozott.

Frangepán Kristóf a mohácsi vész hírére nem folytatta tovább menetét Verőcze felé, hanem nyugotra tért ki s N.-Kanizsa felé ment, a honnan azután Székesfehérvár felé nyomult előre.

* * *

Szulejmán a mohácsi csata után négy napig pihentette seregét, s azután hét napi menettel Budára sietett; serege ez alkalommal tehát naponta átlag 27 kilométernyire haladt!

Előnyomulása közben a kurudziknek megengedettett, hogy az országot pusztítsák s a férfiakat megöljék.

Szulejmán szeptember 10-én vonúlt be a budai királyi várpalotába. Elrendeltetett ugyan, hogy Buda megkíméltessék, azonban szeptember 14. és 15-én a város mégis leégetett s csakis a királyi palota maradt épen.

Budavár elfoglalása után — szeptember 15-én — Szulejmán egyszerre csak a hadjáratot befejezettnek nyilvánította!

A török történészek állítása szerint Szulejmánnak nem is volt szándéka ez alkalommal Magyarországot meghódítani s török tartománynyá tenni; csakis «bosszút akart állani azokért a sérteésekért, melyekkel a magyarok őt megbántották».

Lehet, hogy Szulejmán így nyilatkozott, de nem hihető, hogy a mindig számító, eszes Szulejmán e rendkívül költséges, sok derek muzulmánok életébe került hadjáratot, minden maradandó haszonra való számítás nélkül indította volna meg.

Szulejmánnak közvetlenül a mohácsi csata után kiadott rendeletei azt bizonyítják, hogy ő az országot kímélni akarta; ezért csakis a további ellenállásra képes férfiakat akarta kiirtatni, de az országot nem kívánta néptelenné tenni, a miért is a nők és gyermekek kímélését rendelte el. Budát is eleinte kímélni akarta s csakis miután a török sereg visszavonulását rendelte el, égettetett le e város, a mi a kegyetlen szigorral a fegyelmet fentartó szultán alatt bizonyára meg nem történik, ha akkor is még e várost meg akarja óvni.

Szulejmán naplója szerint, a szultán csak október 8-án, Péterváradon, tudta meg a turkománok fellázadását Kis-Ázsiában. Alig képzelhető azonban, hogy Szulejmán e lázadás előjeleiből és fejlődéséről már előbb jelentést ne kapott volna s következőleg igen valószínű, hogy e lázadás kitörésének meggátlása végett siettetett oly nagyon seregének visszaindulását Törökországba.

Őseinek s saját nemzetének történetéből tudta Szulejmán, hogy a nyers erőben bővelkedő, sok természetes észszel megáldott, a harcot kedvelő turk pusztai népek, mily veszedelmes fürgeteggé

válhatnak, ha fölkerekedésök után rögtön meg nem állíttatnak. Sietni kellett különben is a turkománokat legyőzni, nehogy Kis-Ázsia sok nemzetiségű és vallású népei a turkománok példáját követve, az aránylag csekély számú oszmanli törökök ellen szintén fellázadjanak.

Ha Szulejmán Magyarországot megtartja, akkor tekintélyes sereget kellett volna hátrahagynia, mert Szulejmán személyesen győzött meg Mohácsnál, hogy a magyar hadierőknek csak egyik, aránylag csekély részét semmisítette meg; de még arra is el kellett készülnie, hogy ezentúl Némethon rendei is tekintélyes hadsereget küldenek majd Magyarországra, hogy ott védjék hazájok területét s egyik fővárosukat, Bécszet.

Szulejmán mindig összepontosított haderőivel vívta hadjáratait; a kis-ázsiai forradalom miatt seregét meg kellett volna osztania; Magyarország és valószínűleg a német birodalom hadierői ellen seregének csak egyik részével nem akart hadjáratot folytatni s azért inkább egész seregével vonult ki az országból, hogy egyesült erővel verje le már egyszer tökéletesen a török uralom gyökereit már 60 év óta ismételve fenyegető turkománokat.

Erre annál inkább határozhatta el magát, mert, ismerve Magyarországot szerencsétlen belviszonyait, biztosan számíthatott arra, hogy idővel vagy megnyerheti a magyarokat V. Károly ellen indítandó hadjáratban való szövetségeseikül, vagy pedig az országot oly helyzetbe hozhatja, hogy belügyeibe való beavatkozása s később az ország elfoglalása lehetségessé válhat!

Hogy az amúgy is fölötte hatalmas Habsburg család, Magyarországnak háború nélküli elfoglalásával, erőt még inkább ne szaporítsa, Szulejmán azon magyar követség által, mely a török történészek állítása szerint békeajánlatokkal Budára jött, Szapolyai Jánost támogatásáról biztosította, ha az osztrák Ferdinánd ellen mint trónkövetelő lép föl.

Igen valószínű az is, hogy Szapolyai Jánost biztosította arról is, miszerint a török sereg a Tiszán nem fog átkelni, a mi onnan következtethető, hogy a magyar követségnek Budáról való visszautazása után, Szapolyai seregével rögtön elhagyta a Tisza mögötti védő állását s Tokaj felé vonult, hogy az északi megyék hadierőivel

közvetlen érintkezésbe léphessen s azokat a maga számára megnyerhesse.

Az egri érsekhez intézett egyik levelében Szapolyai azt is írja, hogy «*még a törökök is megbotránkoztak azon, miszerint a mohácsi csata idejekor Ferdinánd, az összes kereszténységet fenyegető nagy veszélyvel mit sem törődve, az általa Tyrolban összegyűjtött csapatait nem Magyarországba, hanem Olaszországba küldte, hogy ott V. Károly zászlója alatt a pápa ellen harcoljanak*».

Látni, hogy Szulejmán — valószínűleg a francia és a velencei diplomaták által — jól lévén értesítve arról, a mi Európában történik, e híreket igen ügyesen használta fel a magyar nemzetnek és a papi rendnek Ferdinánd elleni fölingerlésére, mert a törökök által elpusztított megyék életben maradt lakosai, valamint a papság ugyancsak elkeseredéssel halhatta e hírt, melyet *megczáfolni nem lehetett, mert teljesen megfelelt a valóságnak!*

* * *

A török seregnek Budára való menete és Buda környékén való tartózkodása alatt, a török sereg lovassága Magyarországnak dunántúli vidékeit, Győr s a stájer határig kalandozta be.

Pécs, melynek fegyverviselésre képes polgárai s deákjai püspökjükkal Mohács mezején harcoltak s véreztek el, kegyelmet kérve nyitotta ki kapúit, de a kurudzsik által mégis kirabolgatott, férfi lakosai pedig legyilkoltattak.

Székesfehérvárt a polgárok s az oda menekült megyei nemesek szerencsésen megvédték a kurudzsik s néhány boszniai hűbér lovascsapat ellen. A kormány által őrség nélkül hagyott *Visegrádba* pálos és cseri barátok menekültek, kik e várat s ezzel sok abba menekült vidéki népet is, vitézül megvédték a néhány kis ágyúval támadó Bali bég csapatai ellen.

A törököknek Esztergom felé való előnyomulásakor, Nagy Mihály, az esztergomi érsek uradalmi hajdúinak hadnagya, összeszedte az érseki uradalmakon szolgáló hajdúkat s azokkal Esztergom várát szállotta meg s azt vitézül és sikerrel meg is védte.

Szerencsétlenebbül jártak azok a vidéki népek, melyek az esztergomi érsek maróthi várkastélyába menekültek; e várkastélyba csak kevés ember fért; a többiek Maróth és Dömös közt

tábort ütöttek s azt részint szekérvárrá alakították, részint föld-sánczokkal erősítették meg; az erősítési munka azonban még be nem volt fejezve, mikor a törökök néhány ágyúval már ott termettek s a szekérsorokat ágyúztatták; a szekérsorok nem álltak soká ellen s a törökök harmadnap — szeptember 13-án — betörték a táborba s ott első dühökben állítólag 25 ezer embert, többnyire aggodat, asszonyokat és gyermekeket lemészároltak.

Bali bég Komárom és Tata elé is vonúlt, de azokat a várkatonaság és egyéb fegyveresek által megszállva találta, lödöztetésre és ostromlásra pedig nem volt már ideje, mert szeptember 16-án kapta a szultán azt a parancsát, hogy csapatait szedje össze s 21-én legyen seregrészével Budán.

* * *

Szulejmán, seregét a teljesen kifosztogatott és kipusztított Dunántúl vidékén nem vezethette vissza s következőleg kényszerítve volt seregét a Dunáninnyi vidéken meneltetni, a hol még élelmi czikkeket és hajlékokat reményelt találni.

A török sereg visszavonulására két hadi út jelöltetett ki: Ibrahim nagyvezérnek az európai csapatokkal Szegeden át Péterváradra kellett mennie, — a szultán pedig a sereg többi részeivel Kalocsán, Baján és Zomboron át szintén Péterváradra volt indulandó, a hol a két hadseregnek a Moharem hó első napján (október 8-án) összepontosítottnak kellett lennie.

* * *

Buda elfoglalása után a török katonai mesteremberek a budai fapiacson talált fából hidat építettek Pestre s e nagy munkát nyolcz nap alatt el is végezték.

Szeptember 16-án érkeztek meg a török hadihajók is, a melyekre a Budán talált ágyúk s a királyi palota értékesebb tárgyai felrakattak.

Szeptember 20-án, a reggeli ima után kezdte meg a török sereg a hídon való átkelését a Duna balpartjára; három nap és két éjen át folytonosan mentek csapatok a hídon át, míg 22-én éjfél felé a híd el nem romlott; ez időtől fogva a hadi hajók szállították át a még a budai partokon maradt törököket, míg

24-dikén dél felé az egész török sereg Pest körül volt összepon-tosítva.

Szeptember 25-én indult el a török sereg Pétervárad felé.

Visszavonulása közben Ibrahim nagyvezér serege ivóvíz hiány miatt igen sokat szenvedett; a Pest és Szeged közti vidéken lovainak majd egy negyedrészét veszté el vízhiány miatt, bár Ibrahim lehetőleg gyorsan, hat-hét mértföldnyi napi menetekkel, haladt át a kevés ivóvízzel bíró vidéken.

A török seregnek a Duna mellett menő része nem szenvedett ugyan hiányt sem vízben, sem élelemben, hanem ennek még néhány véres ütközetet kellett vívnia.

Így Szulejmán naplója szerint, szeptember 29-én «*Bacs ostromoltatott, bevétetett, kirabolgatott és felgyújtatott*». Némely történész ezt «Bács»-nak véli. Ez lehetetlen. Egy egész sereg nem mehet öt nap alatt a Pestről 32 mértföldre eső Bácsra!

A szultán naplójában világosan meg van említve, miszerint «*A szultán serege 11 napi menettel jött Pestről Péterváradra; Becsnén egy és Váradal (?) szemközt két napig volt pihenés; összesen tehát 14 napig volt úton*». Pétervárad Pesttől 36 mértföldre fekszik; a szultán serege tehát átlag naponta 3½ mértföldet haladt s következőleg 29-én reggel, a mikor «Bacs»-ot megtámadta, legfőlebb 14—15 mértföldre — azaz 105—112 kilométerre — lehetett Pesttől. Ily távolságra Pesttől találjuk Pataj és Kis-Köröst és ez utóbbi helységtől keletre a «Bócsa»-i pusztát, melynek területén, még e század elején is egy elpusztult helységnek maradványai s e körül földsánczok nyomai léteztek.

Azt hiszem ott volt az a «Bacs», melyet Szulejmán janicsárai szeptember 29-én vettek be és pusztítottak el.

Volt azonban «Bács»-nál is egy véres ütközet, de nem szeptember 29-én, hanem október 5-én. Szulejmán naplója szerint ugyanis a szultán serege október 5-én jött «*Badsna* jól elsánczolt helyhez, a hol véres harcz vívatott, melyben a janicsárok tábornoka és néhány gyalogszászados (jahja basik) elestek, több aga megsebesült és sok lovas megöletett». Miután a szultán serege október 7-én már Péterváradra jött, következtethető, hogy két nappal előbb, azaz október 5-én, legfőlebb 7—8 mértföldre lehetett Péterváradról; a hajdani Bács megye főhelye, az akkor erődített «Bács» épen ily

távolságra fekszik Péterváradtól s következőleg biztosnak vehető, hogy a szultán naplójában említett «Badsna» nem egyéb Bács-nál.

Szulejmán nem említi naplójában, hogy csapatai Bácsot bevették, a miből következtethető, hogy Bács védőinek sikerült a törökök rohamát visszaverni, mert ha a törökök a várost beveszik, akkor az Szulejmán naplójában okvetetlenül meg lett volna említve.

* * *

Ibrahim serege kilencz nap alatt ment Pestről, Szegeden át Péterváradra, azaz naponta átlag 32 kilométernyire haladt!

Nem hihető, hogy a szultán igen komoly ok nélkül ily rendkívülien sietette volna seregei visszavonulását, a mi a török seregnek több veszteséget okozhatott, mint a magyarokkal vívott harcok. Ezen majdnem vert sereg futásához hasonló gyors visszavonulásnak oka csakis az lehetett, hogy — a mint azt előbb említém — Szulejmán már Budán vehette hírét a kis-ázsiai forradalomnak, s sietett seregét ennek elnyomására Kis-Ázsiába indíthatni.

A török sereg október 9-én Péterváradnál átkelt a Dunán s ugyan e napon még a kis-ázsiai sereg gyorsított menetekkel küldetett Kis-Ázsiába, az európai hűbéresek nyolcz nappal később haza bocsáttattak, a szultán pedig az állandóan szolgáló csapataival szintén szokatlan nagy menetekkel sietett Konstantinápolyba.

Szulejmán hadjárata eredményeül csakis Péterváradot és Ujlakot (most Illok) tartotta meg, mely várakat helyreállította és erős várórséggel szállatta meg.

Belgrád, Pétervárad és Illok képezték ezentúl annak a vidéknek végvárait, a melynek területén Szulejmán ezentúl összepon-tosította seregeit a Buda vagy Bécs ellen indítandó hadjáratokra.

* * *

A hadjárat lezajlása után Magyarország gyöngítve volt ugyan, de korántsem oly mérvben, hogy ezért függetlenségét kellett volna elvesztenie.

Verancsics 200 ezerre teszi azon emberek számát, kik e hadjárat alatt vagy megölettek, vagy rabságba hurczoltattak. Nyolcz millió emberből álló nemzet, 200 ezer embernek elvesztését megéri ugyan, de ily veszteség miatt, fölötte gyöngítettnek nem

tekinthető. Majdnem minden évtizedben pusztítanak oly járványos betegségek, melyek ennél sokkal nagyobb veszteségeket okoznak.

A törökök Magyarországnak csak mintegy negyedrészt pusztították el; az ország három negyedrésze előbbeni állapotjában megmaradt; nem mondható tehát, hogy e hadjárat anyagilag tönkre tette az országot; sok kárt okozhattak a törökök, de, ha tekintetbe vesszük, hogy a földművelésből élő, egyszerű, többnyire szalmával fedett, vályogokból épített házakban lakó magyar népnek a föld képezte majdnem egyedüli vagyonát, a mit a törökök el nem vihettek: arra a következtetésre jutunk, hogy a törökök a lakosoknak leginkább az utolsó termés és a marhaállomány elfogyasztásával, árthattak. Az ingó vagyonokból keveset vihettek el, mert a földművelőknél ilyent nem igen találtak, a vagyonos polgárok és földbirtokosok pedig többnyire ingóikkal a törökök elől a felvidékre menekültek.

A magyar állam hanyatlását tehát nem a mohácsi hadjárat okozta, hanem a nemzet vezető egyéneinek mindinkább növekedő hazafiatlansága, haszonlesése és önzése idézte elő. A mohácsi hadjárat csak az a tűszúrás volt, mely ezen, régóta a magyar nemzet testén létezett s mindinkább mérgeesebbé váló fekélyt kifakasztotta. Szerencsénkre a magyar nemzet nagy tömegének vére még nem volt megmérgezve. A mohácsi csata utáni századokban a családjuk hatalmát a nemzet érdekei fölé helyező főúri családok kihaltak s a magyar nemzet valóban csodálatraméltó kitartással, lassanként mindent visszahódított, mit a Báthoriak, Szapolyaiak s a többi önző főúri családok bűnei miatt elveszített.

Lassan bár, de szakadatlanul erősödik a magyar nemzet — erősödik számban és műveltségben; — folytonosan fokozódik önrzete s mindinkább maga is reményli, hogy:

«Magyarország nem csak volt, hanem lesz is!»